

शासन निर्णय क्र.संकीर्ण २०१९/प्र.क्र.(२४३/१९)/एस.डी.-४, शालेय
शिक्षण व क्रीडा विभाग, मंत्रालय मुंबई-३२, दि.०८/८/२०१९ नुसार
सुधारित मूल्यमापन योजना

(माध्यमिक)

इतिहास व राज्यशास्त्र

प्रस्तावना

जुलै २०१९ मध्ये शिक्षण आयुक्तांच्या अध्यक्षतेखाली गठित करण्यात आलेल्या समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार शासनाने सुधारित मूल्यमापन योजना जाहीर केली. शासनाने निर्णय. क. अभ्यास २११८/प्र.क. २४३/एस.डी. ४ दि. ९ जुलै २०१९ हे परिपत्रक काढले.

या सुधारित मूल्यमापना नुसार सामाजिक शास्त्राच्या मूल्यमापन पद्धतीत बदल करण्यात आले आहेत.

अंतर्गत मूल्यमापना मुळे शिक्षण प्रक्रियेतील सातत्यपूर्ण अध्ययनास चालना मिळते. तसेच शालांत परीक्षेत जी कौशल्ये विद्यार्थी प्रगट करू शकत नाहीत ती कौशल्ये प्रगट करण्याची संधी अंतर्गत मूल्यमापनात मिळू शकते म्हणून सामाजिक शास्त्र विषयाच्या अंतर्गत मूल्यमापनास २० गुण व अंतिम लेखी परीक्षेस ८० गुण अशी रचना करण्यात आली आहे.

सुधारित मूल्यमापन पद्धतीनुसार इतिहास राज्यशास्त्र विषयाच्या अंतर्गत मूल्यमापनास १० गुण आणि अंतिम लेखी परीक्षेस ४० गुण ठेवले आहेत.

कृतीपत्रिका

इतिहास - राज्यशास्त्र

गुण - ४०

इयत्ता - दहावी

वेळ - २ तास

सुचना -

१. सर्व कृती/प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहेत.
२. उजवीकडील अंक प्रश्नांचे/कृतींचे पूर्ण गुण दर्शवितात.
३. प्रश्न क्रमांक १ ते ५ प्रश्न/कृती इतिहास व प्रश्न क्रमांक ६ ते ९ प्रश्न/कृती राज्यशास्त्र या विषयांवरील आहेत.
४. प्रश्न क्रमांक १ (अ) आणि ६ (अ) मध्ये संपूर्ण विधान लिहिणे आवश्यक आहे.
५. प्रश्न क्रमांक २ (अ) आणि ८ (ब) मधील दिलेली संकल्पनाचित्रे त्याच नमुना आराखडयानुसार पेनाने उत्तपत्रिकेत तयार करणे अपेक्षित आहे.

प्र.१ अ. दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा. ३

१. तीन विधाने दिले जातील.
२. प्रत्येकी ४ पर्याय असतील.

ब. पुढीलपैकी प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखून लिहा. ३

१. एकूण तीन गट दिले जातील.
२. प्रत्येक गटात चार जोड्या असतील.
३. त्यापैकी एक जोडी चुकीची असेल.

प्र.२ अ. दिलेली संकल्पनाचित्रे पूर्ण करा. (कोणतेही दोन) ४

तीन कृती संकल्पना चित्र/तक्ता/कालरेखा इ. दिल्या जातील.

ब. थोडक्यात टिपा लिहा. (कोणतेही दोन)

तीन टिपा विचारल्या जातील.

प्र.३ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन)

चार विधाने दिले जातील.

प्र.४ दिलेल्या उताऱ्याचे वाचन करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

यात एकूण तीन प्रश्न विचारले जातील. त्यातील १ व २ हे प्रत्येकी एक गुणाचे वस्तुनिष्ठ स्वरूपाचे असतील तर प्रश्न ३ हा मिश्र स्वरूपाचा असेल यास २ गुण असतील.

यातील प्रश्न क्रमांक ३ जर उताऱ्यातील माहितीवर आधारित स्वमतावर आधारित प्रश्न असेल तर त्याच्या उत्तराला योग्य ते गुणदान केले जावे.

प्र.५ पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

यात एकूण चार प्रश्न दिले जातील.

प्र.६ दिलेल्या पर्यायापैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.

दोन विधाने दिले जातील.

प्रत्येक विधानाला चार पर्याय असतील.

प्र.७ पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन)

तीन विधाने दिले जातील.

यात १ गुण हा विधान चूक की बरोबर आहे हे लिहिण्यासाठी असून १ गुण योग्य कारणे देण्यासाठी आहे.

प्र.८ अ. पुढील संकल्पना स्पष्ट करा. (कोणतेही एक)

दोन संकल्पना दिल्या जातील.

ब. दिलेल्या सूचनेनुसार कृती करा. (कोणतेही एक)

दोन कृती दिल्या जातील.

प्र.९ पुढील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा. (कोणतेही एक)

दोन प्रश्न दिले जातील.

लेखी परीक्षेच्या प्राश्निकांसाठी सूचना

१. प्रश्नपत्रिकेच्या सुरवातीला विद्यार्थ्यांसाठी आवश्यक त्या सूचना द्याव्यात.
अ. प्रश्न १ अ आणि प्र. ६ मध्ये गाळलेल्या जागी योग्य पर्याय लिहून विधान संपूर्ण लिहावे.
ब. प्रश्न २ अ आणि प्र. ८ ब या संकल्पनाचित्र पेनाने आखणे अपेक्षित आहे.
२. प्राश्निकांनी प्रश्नपत्रिका तयार करताना आराखड्याचे पालन करावे.
तसेच घटक नियोजनाप्रमाणे कोणत्या प्रकरणावर किती भारांश आहे हे लक्षात घेऊन प्रश्नपत्रिका तयार करावी. त्या मध्ये १/२ गुणांचा बदल झाल्यास हरकत नाही.
३. प्रश्नपत्रिका तयार करताना विविध काठीण्यपातळीचे प्रश्न विचारावेत.
४. प्रश्न २ अ आणि प्र. ८ ब मध्ये विद्यार्थ्यांनी संकल्पनाचित्र काढणे अपेक्षित आहे.
त्यामध्ये गोल, त्रिकोन, षट्कोन अशा आकृत्या असतात. काही विद्यार्थी त्या आकृत्या आखीव रेखीव रेखाटण्यात वेळ घालवतात. म्हणून प्रश्नपत्रिकेतील आकृत्या सहज रेखाटता येतील अशा सोप्या असाव्यात.
५. घटक नियोजना मध्ये एका घटकात अनेक प्रकरणांचा समावेश केला आहे. त्या त्या घटकातील समाविष्ट सर्व प्रकरणांना योग्य न्याय दिला जाईल अशी प्रश्नपत्रिका निर्माण करावी.
६. प्रश्न १ ब मध्ये चुकीची जोडी ओळखणे अपेक्षित आहे. चुकीची जोडी ओळखून दुरुस्त करणे अपेक्षित नाही.
७. प्रश्न ४ उतान्याचे वाचन करून प्रश्नांची उत्तरे द्या यास ४ गुण आहेत. ते आपण प्रश्नासमोर लिहतो. आणि खालील तीन प्रश्नांसमोर गुण १, १, २ असे पुन्हा लिहतो. त्यामुळे गोंधळ होण्याची शक्यता असल्याने १, १, २ हे गुण लिहताना कंसात लिहावेत.

इयत्ता १० वी इतिहास राज्यशास्त्र
प्रश्नपत्रिका आराखडा
इतिहास

एकूण गुण ४०

प्र.१ अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.	३
ब) पुढील पैकी चुकीची जोडी ओळखून लिहा.	३
प्र.२ अ) सूचने प्रमाणे कृती पूर्ण करा. (३ पैकी २)	४
ब) टिपा लिहा. (३ पैकी २)	४
प्र.३ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा (४ पैकी २)	४
प्र.४ उता-याचे वाचन करून प्रश्नांची उत्तरे लिहा	४
प्र.५ पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा (४ पैकी २)	६

२८

राज्यशास्त्र

प्र.६ दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.	२
प्र.७ पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण स्पष्ट करा. (३ पैकी २)	४
प्र.८ अ) संकल्पना स्पष्ट करा (२ पैकी १)	२
ब) सूचने प्रमाणे कृती पूर्ण करा (२ पैकी १)	२
प्र.९ पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा (२ पैकी १)	२

१२

इयत्ता १० वी इतिहास राज्यशास्त्र
प्रश्नपत्रिका आराखडा विकल्पासह
इतिहास

		विकल्प	गुण	विकल्पासह
प्र.१	अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा	--	३	३
	ब) पुढील पैकी चुकीची जोडी ओळखून लिहा	--	३	३
प्र.२	अ) सूचने प्रमाणे कृती पूर्ण करा	३ पैकी २	४	६
	ब) टिपा लिहा	३ पैकी २	४	६
प्र.३	पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा	४ पैकी २	४	८
प्र.४	उता-याचे वाचन करून प्रश्नांची उत्तरे लिहा	--	४	४
प्र.५	पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा	४ पैकी २	६	१२
			२८	४२

राज्यशास्त्र

		विकल्प	गुण	विकल्पासह
प्र.६	दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा	--	२	२
प्र.७	पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण स्पष्ट करा	३ पैकी २	४	६
प्र.८	अ) संकल्पना स्पष्ट करा	२ पैकी १	२	४
	ब) सूचने प्रमाणे कृती पूर्ण करा	२ पैकी १	२	४
प्र.९	पुढील प्रश्नाचे थोडक्यात उत्तर लिहा	२ पैकी १	२	४
			१२	२०
इतिहास + राज्यशास्त्र			४०	६२

अंतर्गत मूल्यमापन

अंतर्गत मूल्यमापनात गृहपाठास ५ गुण आणि बहुपर्यायी चाचणीस ५ गुण देण्यात येणार आहेत.

शिक्षकांना अंतर्गत मूल्यमापन करताना गृहपाठात कोणते कोणते प्रश्न विचारता येतील तसेच बहुपर्यायी प्रश्नांच्या चाचणी मध्ये कोणते प्रश्न विचारता येतील याचे मार्गदर्शन पुढे दिले आहे.

अंतिम लेखी परीक्षा

अंतिम लेखी परीक्षा स्वरूपात सुधारित पद्धतीत बदल करण्यात आले आहेत.

अंतिम लेखी परीक्षा ४० गुणांची होणार असून २८ गुण इतिहास व १२ गुण राज्यशास्त्र अशी विभागणी केली असणार आहे.

पूर्वीच्या ६० गुणांच्या प्रश्नपत्रिकेत ९ प्रश्न होते. त्याचप्रमाणे सुधारित प्रश्नपत्रिका आराखडयात ही ९ प्रश्नच असणार आहेत.

महत्वाचा बदल

प्रश्न १ ब. पुढील गटातील चुकीची जोडी दुरुस्त करून पुन्हा लिहा.

याच्या ऐवजी

प्रश्न १ ब. पुढील गटातील चुकीची जोडी ओळखा आणि लिहा.

असा बदल करण्यात आला आहे.

या ठिकाणी चुकीची जोडी ओळखून जशीच्या तशी पुन्हा लिहणे अपेक्षित आहे. ती दुरुस्त करणे अपेक्षित नाही. हे शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना समजावून सांगणे आवश्यक आहे.

पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकेस ६० गुण होते. ते आता ४० गुणांचे झाले आहे. त्यामुळे उपप्रश्नांची संख्या कमी झाली असली तरी ९ प्रश्न प्रकारांमध्ये कोणतेही बदल करण्यात आले नाहीत.

सुधारित मूल्यमापन पद्धती विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य प्रगटीकरणास पुरक अशी आहे. शिक्षक, शालेय प्रशासन, पालक व विद्यार्थी यांनी त्यातील बदल समजावून घेऊन त्याचा लाभ घ्यावा.

अंतर्गत मूल्यमापन आराखडा

इतिहास व राज्यशास्त्र या विषयसाठी इयत्ता ९वी व १० वी साठी अंतर्गत मूल्यमापनाला एकूण दहा गुण आहेत.

१. ५ गुण हे गृहपाठाला आणि
२. ५ गुण हे बहुपर्यायी परीक्षेला आहेत.

* प्रथम सत्रामध्ये एक व द्वितीय सत्रामध्ये एक असे प्रत्येकी ५ गुणांचे एकूण दोन गृहपाठ घ्यावेत.

गृहपाठाच्या १० गुणांचे रूपांतर ५ गुणात करावे.

पहिल्या गृहपाठामध्ये इतिहास या विषयातील प्रकरण १ ते ५ वर एकूण ४ प्रश्न असतील तर राज्यशास्त्र या विषयातील प्रकरण १ ते ३ वर एक प्रश्न असेल.

द्वितीय सत्रातील गृहपाठात इतिहासातील प्रकरण ६ ते ९ वर चार प्रश्न विचारले जातील तर राज्यशास्त्रातील प्रकरण ४ ते ५ वर १ प्रश्न असेल.

गृहपाठासाठी नमुना प्रश्न-

१. सविस्तर उत्तरे द्या.
२. टीपा लिहा.
३. संकल्पना स्पष्ट करा.
४. सकारण स्पष्ट करा.
५. पुस्तकात दिलेला उपक्रम.

यापैकी कोणतेही प्रश्न प्रकार शिक्षक निवडू शकतात.

* बहुपर्यायी चाचणी परीक्षेत इतिहासाला ८ गुण व राज्यशास्त्राला २ गुण आहेत.

प्रत्येकी चार पर्याय असलेले ८ वस्तुनिष्ठ प्रश्न इतिहासावर व २ प्रश्न राज्यशास्त्रावर विचारावेत. या दहा गुणांचे ५ गुणांत रूपांतर करावे.

सूचना- सदरील अंतर्गत मूल्यमापन स्वतंत्र वहीत/ फाईलमध्ये शाळेत जतन करून ठेवणे अनिवार्य असेल.

इतिहास

घटकनिहाय गुणविभागणी

घटक क्र.	समाविष्ट प्रकरणे	गुण	विकल्पासह गुण
१	१ व २	०६	०९
२	३	०३	०५
३	४ ते ८	१६	२३
४	९	०३	०५
		२८	४२

राज्यशास्त्र

घटकनिहाय गुणविभागणी

घटक क्र.	समाविष्ट प्रकरणे	गुण	विकल्पासह गुण
१	प्र.१	०३	०५
२	२ व ३	०५	०८
३	४ व ५	०४	०७
		१२	२०

प्राशिकांसाठी महत्त्वाची सूचना - कृतिपत्रिका तयार करताना घटकांतर्गत येण-या प्रत्येक प्रकरणाला समप्रमाणात भारांश (weightage) देण्याचा प्रयत्न करावा.

नमुना प्रश्नपत्रिका
इतिहास व राज्यशास्त्र
इयत्ता १० वी

वेळ - २ तास

गुण - ४०

सूचना-

१. सर्व कृती/प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहेत.
२. उजवीकडील अंक प्रश्नांचे/कृतींचे पूर्ण गुण दर्शवितात.
३. प्रश्न क्रमांक १ ते ५ प्रश्न/कृती इतिहास व प्रश्न क्रमांक ६ ते ९ प्रश्न/कृती राज्यशास्त्र या विषयांवरील आहेत.
४. प्रश्न क्रमांक १ अ व प्रश्न क्रमांक ६ मध्ये संपूर्ण विधान लिहिणे आवश्यक आहे.
५. प्रश्न क्रमांक २ (अ) मधील आणि ८ (ब) मधील दिलेली माहिती संकल्पनाचित्रे त्याच नमुना आराखडानुसार पेनाने उत्तपत्रिकेत तयार करणे अपेक्षित आहेत.
- प्र. १. अ दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा.
(गुण ३)
- १) भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण खात्याचे पहिले सरसंचालक ----- हे होत.
अ) अलेक्झांडर कनिंगहॅम
ब) विल्यम जोन्स
क) जॉन मार्शल
ड) फ्रेडरिक मॅक्सम्युलर
- २ मेसोपोटेमियातील उर या संग्रहालयाचे उत्खनन ----- यांनी केले.
अ नॅथानिएल वॉलिक
ब एनिगॉल्डी
क लिओनार्ड वुली
ड सर जॉन मार्शल

३ महाराष्ट्राचे आदय कीर्तनकार ----- यांना मानतात.

अ संत ज्ञानेश्वर

ब संत तुकाराम

क संत नामदेव

ड संत एकनाथ

ब पुढीलपैकी प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व लिहा

१) i) जॉर्ज विल्हेम फ्रेडरिक हेगेल - रिझन इन हिस्टरी

ii) लिओपोल्ड व्हॉन रांके - द थिअरी अँड प्रॅक्टिस ऑफ हिस्टरी

iii) हिरोटेस - द हिस्टरीज

iv) कार्ल मार्क्स - डिसकोर्स ऑन द मेथड

२) i) आचार्य अत्रे - प्रभाकर

ii) बाळशास्त्री जांभेकर - दर्पण

iii) कृष्णराव भालेकर - दीनबंधु

iv) बाळ गंगाधर टिळक - केसरी

३) i) चिखलदरा - थंड हवेचे ठिकाण

ii) तुळजापूर - देवस्थान

iii) सागरेश्वर - अभयारण्य

iv) ताडोबा - लेणी

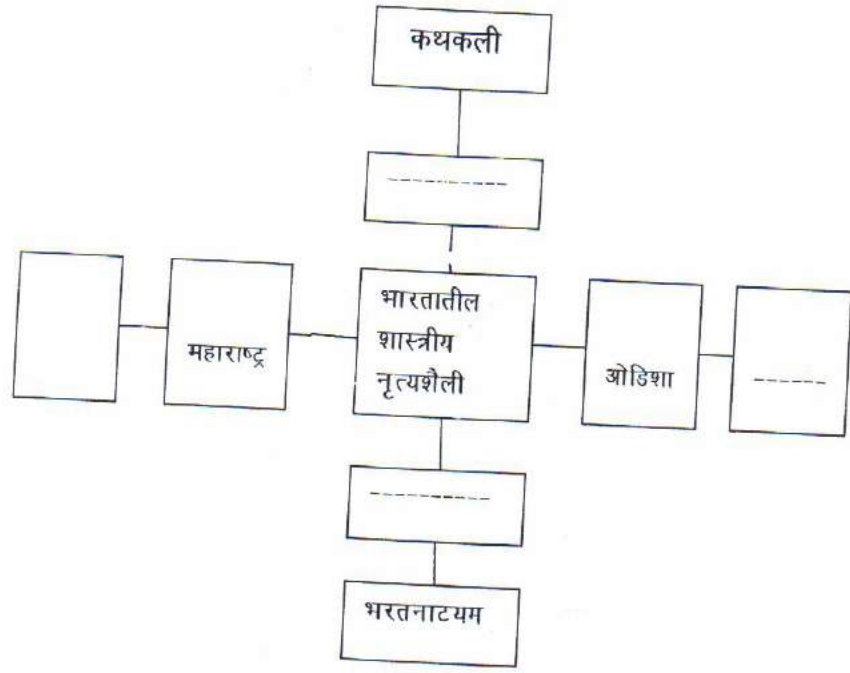
प्रश्न २ अ) दिलेली संकल्पनाचित्रे पूर्ण करा. (कोणतेही दोन) (गुण-४)

१) पुढील आकृतिबंध पूर्ण करा.

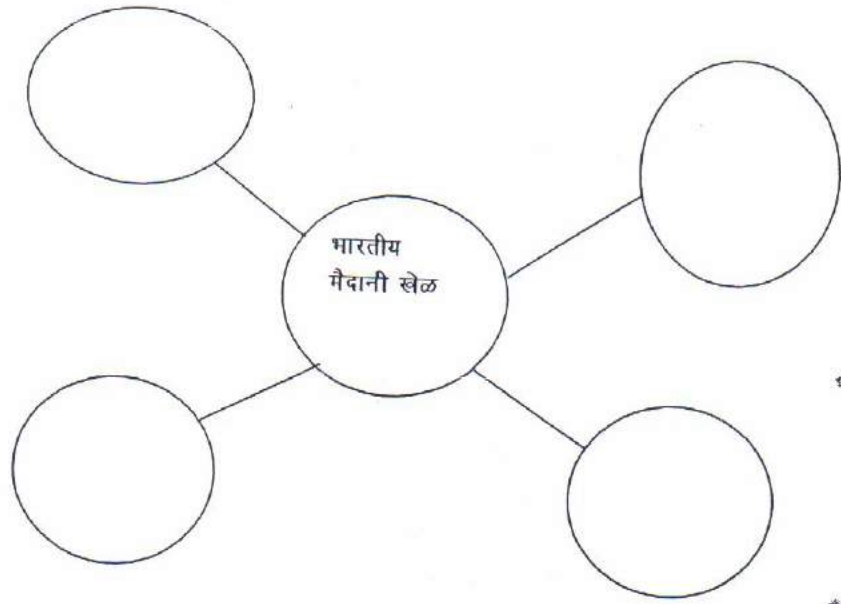
जेम्स मिल	द हिस्टरी ऑफ ब्रिटीश इंडिया
जेम्स ग्रॅंट	_____
_____	द हिस्टरी ऑफ इंडिया
श्री.अ.डांगे	_____
_____	हू वेअर द शूद्राज

२)

३)

ब) थोडक्यात टिपा लिहा. (कोणतेही दोन) (गुण ४)

१. उपयोजित इतिहास

२. प्रसारमाध्यमांची आवश्यकता

३. खेल व चित्रपट

प्रश्न ३ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) (गुण ४)

- १) बखर हा ऐतिहासिक साहित्यातील महत्त्वाचा प्रकार आहे.
- २) तंत्रज्ञानाचा इतिहास अभ्यासावा लागतो.
- ३) संत एकनाथांची भारुडे लोकप्रिय झाली.
- ४) आजच्या काळात परदेशात जाण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

प्रश्न ४ दिलेल्या उताऱ्याचे वाचन करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा. (गुण ४)

कोश आणि इतिहास : इतिहास विषयात आणि कोशात वस्तुनिष्ठेला महत्त्व असते हा या दोघांमधला समान धागा आहे. प्रत्येक राष्ट्रातील, प्रत्येक भाषेतील, विश्वकोश वेगळे असतात. कारण त्यांचे प्राधान्यक्रम वेगळे असतात. स्वराष्ट्राची ध्येयधोरणे, जीवनमूल्ये, आदर्श यांचा प्रभाव कोशावर पडतो. तत्त्वज्ञान आणि परंपरा यांब्राही प्रभाव कोशावर पडतो. राष्ट्रीय अस्मिता जागी करण्याचा प्रयत्न कोशांद्वारे करता येतो. उदा., महादेवशास्त्री जोशी संपादित भारतीय संस्कृती कोश. जीवनाच्या विविध क्षेत्रामधील ज्ञान सर्वांच्या विकासासाठी उपलब्ध करून देणे, ही एक कोशरचनेची एक प्रेरणा असते. ज्ञानार्जन व ज्ञानप्रसार यांस एक जीवनश्रद्धा मानून त्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक स्वरूपात प्रयत्न केले जातात. म्हणून कोश म्हणजे समाजाचे मानचिन्हच समजले जाते. समाजाची प्रज्ञा आणि प्रतिभा यांचा प्रातिनिधिक आविष्कार कोशरचनेत बघायला मिळतो.

१) कोणत्या घटकांचा प्रभाव कोशावर पडतो?	१
२) भारतीय संस्कृती कोशाचे संपादन कोणी केले?	१
३) विश्वकोशाचे महत्त्व स्पष्ट करा.	२

प्रश्न ५ पुढील प्रश्नांची उत्तरे सविस्तर लिहा. (कोणतेही दोन) (गुण ६)

- १) आधुनिक इतिहासलेखन पद्धतीची वैशिष्ट्ये लिहा.
- २) कला क्षेत्रात व्यवसायाच्या कोणत्या संधी उपलब्ध आहेत हे स्पष्ट करा.
- ३) भारतातील भजन परंपरेविषयी माहिती विषद करा

४) पर्यटनाचे कोणतेही तीन प्रकार स्पष्ट करा.

प्रश्न ६ दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पूर्ण करा. (गुण २)

१) लोकशाहीचा गाभा म्हणजे -----

- अ) प्रौढ मताधिकार
- ब) सत्तेचे विकेंद्रीकरण
- क) राखीव जागांचे धोरण
- ड) न्यायालयीन निर्णय

२ जगातील सर्वच लोकशाही राष्ट्रांपुढील मोठे आव्हान म्हणजे -----

- अ) धार्मिक संघर्ष
- ब) नक्षलवादी कारवाया
- क) लोकशाहीची पाळेमुळे आणखी खोलवर नेणे.
- ड) गुंडगिरीला महत्त्व

प्रश्न ७ पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सकारण स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) (गुण ४)

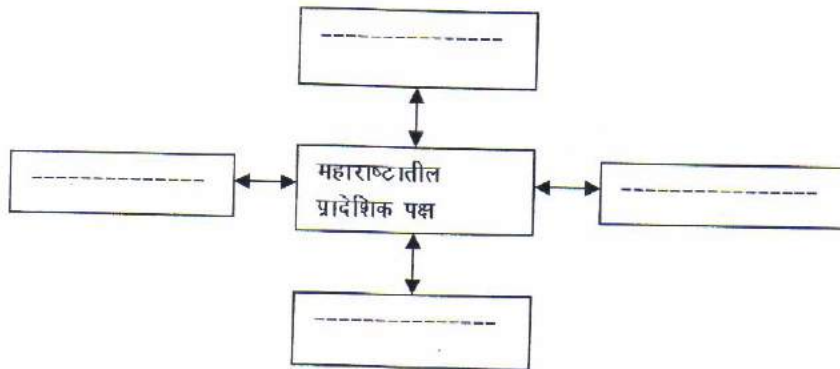
- १) निवडणूक आयोग निवडणूकीदरम्यान आचारसंहिता लागू करते.
- २) राजकीय पक्ष शासन व जनता यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात.
- ३) निवडणुकीतील भ्रष्टाचारामुळे लोकांचा लोकशाही प्रक्रियेवरचा विश्वास उडू शकतो.

प्रश्न ८ अ) पुढील संकल्पना स्पष्ट करा. (कोणतेही एक) (गुण २)

१) मध्यावधी निवडणुका

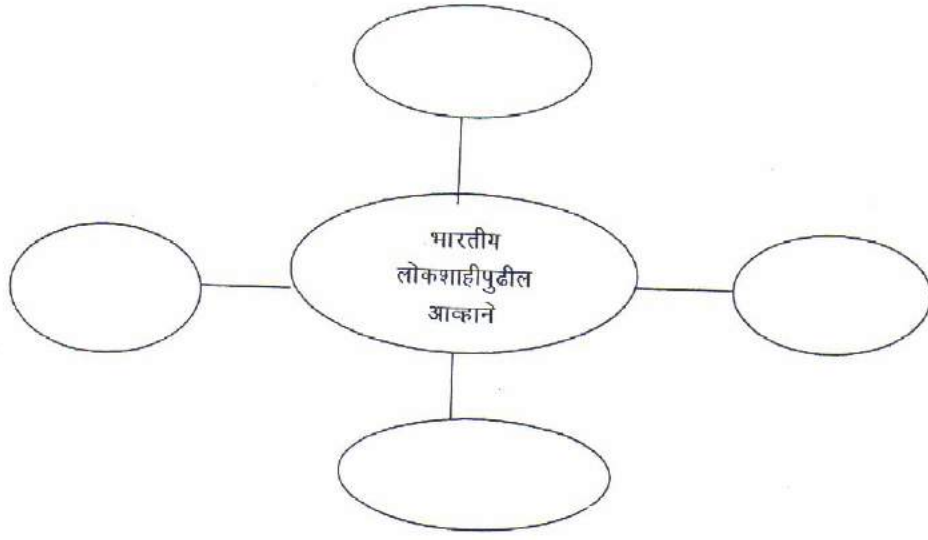
२) पर्यावरण चळवळ

ब) दिलेल्या सूचनेनुसार कृती करा. (कोणतेही एक) (गुण २)

२) पुढील संकल्पनाचित्र पूर्ण करा.

16

प्रश्न ९ पुढील प्रश्नांची थोडक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतेही एक)

२

१ न्यायालयाने दिलेल्या कोणकोणत्या निर्णयांमुळे महिलांच्या सन्मान व प्रतिष्ठेची जपणूक झालेली आहे ?

२ राजकीय पक्षांची ठळक वैशिष्ट्ये लिहा.

उत्तरपत्रिका
इतिहास व राज्यशास्त्र

सुचना -

- i. नमुना उत्तरपत्रिकेत दिलेल्या गुणदानानुसार उत्तरांना गुण द्यावे.
- ii. नमुना उत्तरपत्रिकेतील समान अर्थाच्या किंवा मुदयांच्या अन्य उत्तरांना गुण द्यावेत.
- iii. एकत्रित गुणदान पद्धती टाळावी.
- iv. संदेहाचा लाभ विद्यार्थी हिताचा असतो.
- v. स्वमत प्रकटीकरणातील उत्तरांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या योग्य स्वमतास वाव द्यावा. स्वमताबरोबरच विचार प्रक्रियेला वाव द्यावा.
- vi. प्रश्नपत्रिकेमध्ये/कृतिपत्रिकेमध्ये संकल्पनाचित्रे पेनने काढणे अपेक्षित आहे. परंतु पेन्सिलचा वापर केल्यासही गुणदान करावे. गुणदान हे आकृतीला नसून योग्य उत्तराला आहे.

प्र.१.अ) दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा. (प्रत्येकी १ गुण) ३

- १) अलेक्झांडर कनिंगहॅम
- २) लिओनार्ड वुली
- ३) संत नामदेव

(प्रत्येक योग्य उत्तरास १ गुण)

ब) पुढीलपैकी प्रत्येक गटातील चुकीची जोडी ओळखा व लिहा.

चुकीच्या जोड्या खालीलप्रमाणे -

१. कार्ल मार्क्स - डिसकोर्स ऑन द मेथड
२. आचार्य प्र.के.अत्रे - प्रभाकर
३. ताडोबा - लेणी

(प्रत्येक योग्य उत्तरास १ गुण)

प्र. २ अ) दिलेली संकल्पनाचित्रे पूर्ण करा.

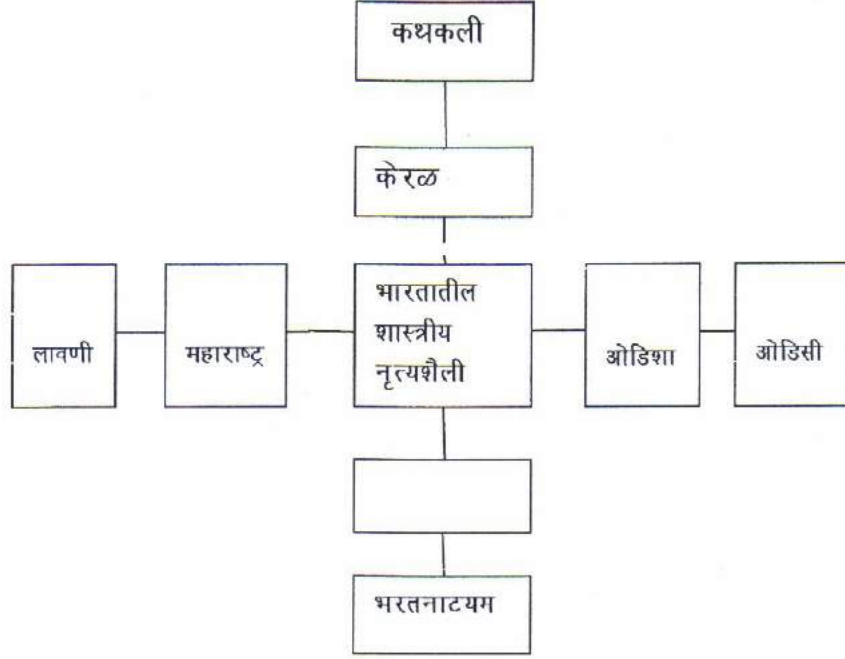
१) पुढील आकृतीबंध पूर्ण करा.

जेम्स मिल - द हिस्टरी ऑफ ब्रिटिश इंडिया.

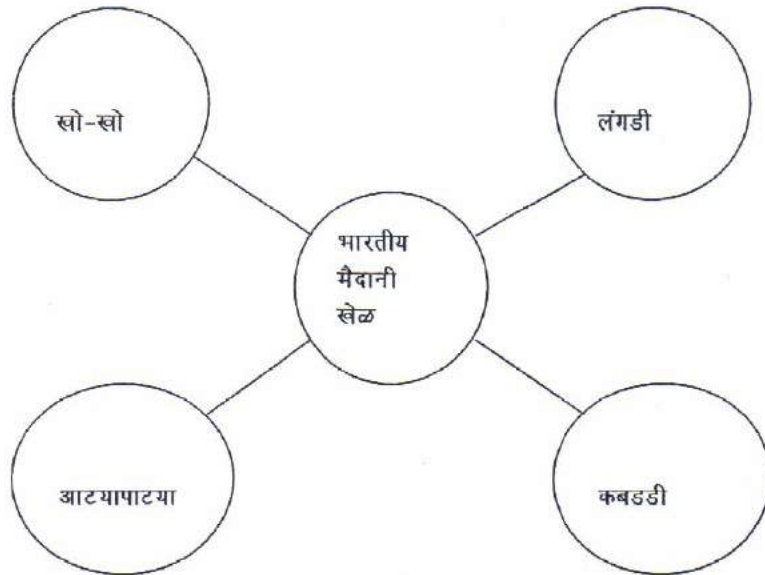
जेम्स ग्रॅंट डफ- ए हिस्टरी ऑफ द मराठाज.

माऊंट स्टुअर्ट एल्फिन्स्टन- द हिस्टरी ऑफ इंडिया.
 श्री.अ.डांगे - प्रिमिटिव्ह कम्युनिझम टु स्टेव्हरी.
 डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर - हू वेअर द शूद्राज.

२)

३)

(प्रत्येक संकल्पनाचित्रास दोन गुण)

ब) १) उपयोजित इतिहास

- i. उपयोजित इतिहास या संज्ञेसाठी जनांसाठी इतिहास असा पर्यायी शब्दप्रयोग प्रचारात आहे.
- ii. भूतकाळातील घटनांसंबंधीचे जे ज्ञान इतिहासद्वारे प्राप्त होते, त्याचा उपयोग वर्तमान आणि भविष्यकाळात सर्व लोकांना कसा होईल, याचा विचार उपयोजित इतिहास या विषयाद्वारे केला जातो.
- iii. वर्तमानातील सामाजिक आव्हानांवर उपाययोजना करणे, सामाजिक उपयुक्ततेचे निर्णय घेणे यांसारख्या गोष्टींसाठी पूर्वी होऊन गेलेल्या घटनांचे विश्लेषण दिशादर्शक ठरते.
(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

२) प्रसारमाध्यमांची आवश्यकता

- i. माहितीचा मुक्त प्रवाह समाजात पसरवण्यासाठी प्रसारमाध्यमांची आवश्यकता असते.
- ii. अग्रलेख, विविध सदरे, पुरवण्या हे वर्तमानपत्राचे अविभाज्य भाग असतात.
- iii. वाचकांच्या पत्रव्यहाराच्या माध्यमातून वाचकही आपले म्हणणे मांडत असतात.
- iv. लोकशाही अधिक सुदृढ होण्यास वर्तमानपत्रे मदत करू शकतात.
(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

३) खेळ व चित्रपट-

- i. अलीकडच्या काळात खेळ आणि खेळाडूंचा जीवनपट यांवर काही हिंदी व इंग्लिश चित्रपटांची निर्मिती झाली आहे. उदा. मेरी कोम आणि दंगल
- ii. मेरी कोम ही ऑलिंपिकमध्ये भाग घेणारी आणि कांस्यपदक मिळवणारी पहिली महिला मुष्टियोदधा आणि फोगट भगिनी हे चित्रपट आधारलेले आहेत.

- iii. चित्रपट बनवताना चित्रपटाचा कालखंड. त्या काळातील भाषा, पेहराव, सामान्य जनजीवन या सगळ्यांचा सखोल अभ्यास करावा लागतो.
(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

प्र.३ पुढील विधाने सकारण स्पष्ट करा. (कोणतेही दोन) (गुण ४)

१) बखर हा ऐतिहासिक साहित्यातील महत्त्वाचा प्रकार आहे.

- बखरीत शूरवीरांचे गुणगान, ऐतिहासिक घडामोडी, लढाया, थोर पुरुषांची चरित्रे यांविषयीचे लेखन वाचायला मिळते.
- मराठी भाषेत विविध प्रकारच्या बखरी उपलब्ध आहेत.
- छत्रपती राजाराम महाराजांच्या कारकिर्दीत कृष्णाजी अनंत सभासद यांनी सभासद बखर लिहिली. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या कारकिर्दीची माहिती यातून मिळते.
- भाऊसाहेबांची बखरीत पानिपतच्या लढाईचे वर्णन आहे.
- होळकरांची कैफियत या बखरीतून आपणांस होळकरांचे घराणे आणि त्यांचे योगदान समजते
(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

२) तंत्रज्ञानाच्या इतिहास अभ्यासाचा लागतो.

- कृषी उत्पादन, वस्तूंचे उत्पादन, स्थापत्य, आभियांत्रिकी इत्यादी मध्ये होत गेलेले बदल आणि त्यामागील कारणपरंपरेची साखळी समजावून घेणे.
- वैज्ञानिक शोध आणि तंत्रज्ञानातील प्रगती परस्परावलंबी असतात.
- मानवाच्या उत्क्रांतीच्या वाटचालीत दगडी हत्यारे घडवण्यापासून ते कृषीउत्पादनाच्या विकासापर्यंत त्याला समजलेले विज्ञान आणि त्यावर आधारलेले तंत्रज्ञान अत्यंत महत्त्वाचे होते.
- विज्ञानाच्या प्रगतीमुळे उत्पादन प्रक्रियांचे यांत्रिकीकरण होत गेले, ते कसे होत गेले, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान कसे नेहमीच एकमेकांवर

अवलंबून असतात. हे समजण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा इतिहास समजावून घेणे आवश्यक असते.

(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

३) संत एकनाथांची भारुडे लोकप्रिय झाली.

- i. आध्यात्मिक व नैतिक शिकवण देणारे मराठीतील रुपकात्मक गीत म्हणजे भारुड होय. पथनाटयप्रमाणे भारुड प्रयोगशील असते.
- ii. महाराष्ट्रात संत एकनाथांची भारुडे विविधता, नाटयात्मता, विनोद आणि गेयता यामुळे लोकप्रिय झाली.
- iii. लोकशिक्षण हा संत एकनाथांचा भारुडे रचण्याचा उद्देश होता.
(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

४) आजच्या काळात परदेशात जाण्याचे प्रमाण वाढत आहे.

- i. जहाज, रेल्वे आणि विमान यांच्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पर्यटन करणे पूर्वीपेक्षा सोपे झाले आहे.
- ii. जहाजांमुळे समुद्रकिनाऱ्यांवरचे देश जोडले गेले. रेल्वेच्या रुळांनी युरोप जोडला आहे. विमानानी जग जवळ आणले.
- iii. आर्थिक उदारीकरणानंतर भारतातून परदेशात जाणाऱ्यांची आणि परदेशातून भारतात येणाऱ्यांची संख्या वाढली आहे.
- iv. अभ्यास, विरंगुळा, स्थलदर्शन, व्यावसायिक कामे, चित्रपटांचे चित्रीकरण यांसारख्या कामांसाठी देश, विदेशात येणाऱ्या जाणाऱ्या पर्यटकांचे प्रमाण वाढले आहे.
(कोणतेही दोन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

प्र. ४ दिलेल्या उताऱ्याचे वाचन करून खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा. ४

कोश आणि इतिहास : इतिहास विषयात आणि कोशात वस्तुनिष्ठेला महत्त्व असते हा या दोघांमधला समान धागा आहे. प्रत्येक राष्ट्रातील, प्रत्येक

भाषेतील, विश्वकोश वेगळे असतात. कारण त्यांचे प्राधान्यक्रम वेगळे असतात. स्वराष्ट्राची ध्येयधोरणे, जीवनमूल्ये, आदर्श यांचा प्रभाव कोशावर पडतो. तत्त्वज्ञान आणि परंपरा यांचाही प्रभाव कोशावर पडतो. राष्ट्रीय अस्मिता जागी करण्याचा प्रयत्न कोशांद्वारे करता येतो. उदा., महादेवशास्त्री जोशी संपादित भारतीय संस्कृती कोश. जीवनाच्या विविध क्षेत्रामधील ज्ञान सर्वांच्या विकासासाठी उपलब्ध करून देणे, ही एक कोशरचनेची एक प्रेरणा असते. ज्ञानार्जन व ज्ञानप्रसार यांस एक जीवनश्रद्धा मानून त्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक स्वरूपात प्रयत्न केले जातात. म्हणून कोश म्हणजे समाजाचे मानचिन्हच समजले जाते. समाजाची प्रज्ञा आणि प्रतिभा यांचा प्रातिनिधिक आविष्कार कोशरचनेत बघायला मिळतो.

- १) स्वराष्ट्राची ध्येयधोरणे, जीवनमूल्ये, आदर्श यांचा प्रभाव कोशावर पडतो. (१)
- २) भारतीय संस्कृती कोशाचे संपादन महादेवशास्त्री जोशी यांनी केले. (१)
- ३) राष्ट्रीय अस्मिता जागी करण्याचा प्रयत्न कोशांद्वारे करता येते. जीवनाच्या (२) विविध क्षेत्रांतील ज्ञान सर्वांच्या विकासासाठी उपलब्ध करून देणे. ज्ञानार्जन व ज्ञानप्रसार यांस एक जीवनश्रद्धा मानून त्यासाठी व्यक्तिगत व सामूहिक स्वरूपात प्रयत्न केले जातात.

प्र. ५ पुढील प्रश्नांची सविस्तर उत्तरे लिहा. (कोणतेही दोन)

१) आधुनिक इतिहासलेखनाची प्रमुख वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

- i. ही पद्धती शास्त्रशुद्ध आहे. तिची सुरुवात योग्य प्रश्नांची मांडणी करण्यापासून होते.
- ii. हे प्रश्न मानवकेंद्रित असतात. म्हणजेच ते भूतकाळातील विविध मानवी समाजाच्या सदस्यांनी विशिष्ट कालावधीत केलेल्या कृतीसंबंधी असतात. इतिहास त्या कृतींचा संबंध दैवी घटना किंवा देवदेवतांच्या कथा कहाण्यांशी जोडण्याचा प्रयत्न केला जात नाही.

iii. या प्रश्नांच्या इतिहासातील उत्तरांना विश्वासाह पुराव्यांचा आधार असतो. त्यामुळे इतिहासाची मांडणी तर्कसुसंगत असते.

iv. मानवजातीने भूतकाळात केलेल्या कृतींच्या आधारे मानवजातीच्या वाटचालीचा वेध इतिहासात घेतला जातो.

(कोणतेही तीन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

२) कला क्षेत्रात संशोधनाच्या आणि व्यवसायाच्या पुढील संधी उपलब्ध होऊ शकतात.

i. कलेच्या इतिहासाचे अभ्यासक पत्रकारितेच्या क्षेत्रातही काम करू शकतात.

ii. कलावस्तूंच्या खरेदी-विक्रीचे एक स्वतंत्र जग आहे. तिथे कलावस्तूंचे मूल्य ठरवण्यासाठी ती कलावस्तू नकली नाही ना, हे पारखण्याची आवश्यकता असते. त्यासाठी कलेच्या इतिहासाचा सखोल अभ्यास असणाऱ्या तज्ज्ञांची आवश्यकता असते.

iii. सांस्कृतिक वारशाचे जतन, संवर्धन आणि सांस्कृतिक पर्यटन या क्षेत्रांमध्येही कलेच्या अभ्यासकांना अनेक व्यावसायिक संधी उपलब्ध आहेत. त्यात संग्रहालय आणि अभिलेखावर ग्रंथालय आणि माहिती प्रसारणाचे तंत्रज्ञान पुरातत्त्वीय संशोधन आणि भारतीय विदया ही महत्त्वाची क्षेत्रे आहेत.

३)

i. टाळ, मृदंग किंवा पखवाज इत्यादी वादयांच्या साथीत ईश्वरगुणवर्णनपर व नामस्मरणपर काव्यरचना गाणे यास भजन म्हणतात. भजनाचे चकी भजन आणि सोंगी भजन हे दोन प्रकार आहेत.

ii. या चकी भजन म्हणजे न थांबता फिरत भजन म्हणणे.

iii. सोंगी भजनात देवभक्ती भूमिका घेऊन संवादरूपात भजन म्हटले जाते.

iv. संत तुकडोजी महाराज यांचे खंजिरी भजन लोकप्रिय आहे.

v. उत्तर भारतात संत तुलशीदास, महाकवी सूरदास, संत मीराबाई आणि संत कबीर यांची भजने प्रसिद्ध आहेत.

(कोणतेही तीन मुददे प्रत्येक मुददयास एक गुण)

४) पर्यटनाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे-

- ऐतिहासिक पर्यटन- लोकांचे इतिहासाच्या संदर्भातील कुतूहल लक्षात घेऊन ऐतिहासिक पर्यटन सहलींचे आयोजन केले जाते. उदा. छत्रपती शिवाजी महाराजांशी संबंधित किल्ले.
- भौगोलिक पर्यटन- यात विविध भौगोलिक वैशिष्ट्ये निरीक्षणासाठी पर्यटन केले जाते. अभयारण्ये, व्हॅली ऑफ फ्लॉवर्स, समुद्रकिनारे इ.
- आरोग्य पर्यटन- भारतातील वैद्यकीय सेवा व सुविधा पाश्चात्यांच्या मते स्वस्त व दर्जेदार आहेत. भारतात मुबलक सुर्यप्रकाश उपलब्ध आहे. त्याचा लाभ घेण्यासाठी विदेशी पर्यटक भारतात येतात.

(प्रत्येक मुददयास एक गुण)

सुचना - पाठ्यपुस्तकातील पर्यटनाचे इतर प्रकार लिहिल्यासही गुणदान करावे.

प्र. ६ दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून विधाने पुन्हा लिहा. (गुण २)

१) सत्तेचे विकेंद्रीकरण.

२) लोकशाहीची पाळेमुळे आणखी खोलवर नेणे.

(प्रत्येक योग्य पर्यायास १ गुण)

प्र. ७ पुढील विधान चूक की बरोबर ते सकारण स्पष्ट करा. (गुण ४)

(कोणतेही दोन)

१) निवडणूक आयोग निवडणुकीदरम्यान आचारसंहिता लागू करते.
हे विधान बरोबर आहे.

कारण: १) भारतातील निवडणूका जास्तीत जास्त खुल्या व न्याय्य वातावरणात होण्यासाठी.

२) निवडणूकीतील गैरप्रकारांना आळा घालण्यासाठी.

२ राजकीय पक्ष शासन व जनता यांच्यातील दुवा म्हणून काम करतात.
हे विधान बरोबर आहे.

कारण : १) जनतेच्या मागण्या आणि गाऱ्हाणी शासनापर्यंत पोहचवण्याचे कार्य राजकीय पक्ष करतात.

२) शासन पक्षांमार्फत आपल्या धोरण-कार्यक्रमांना पाठिंबा मिळवण्याचा प्रयत्न करते.

३) निवडणूकीतील भ्रष्टाचारांमुळे लोकांचा लोकशाही प्रक्रियेवरचा विश्वास उडू शकतो.

हे विधान बरोबर आहे.

कारण : निवडणूक प्रक्रियेमध्ये होणार भ्रष्टाचार, बनावट मतदान, मतदारांना लाच देणे, पळवून नेणे यांसारख्या घटनांमुळे लोकांचा लोकशाही प्रक्रियेवरील विश्वास उडू शकतो.

(विधान चूक किंवा बरोबर यास एक गुण व सकारणास एक गुण/एक कारण लिहिणे अपेक्षित आहे.)

प्र.८ अ) पुढील संकल्पना स्पष्ट करा. (कोणतेही एक)

(गुण - २)

१) मध्यावधी निवडणूका.

i. निवडून आलेले सरकार मुदतपूर्ण होण्याआधीच अल्पमतात आले किंवा आघाडीचे शासन असल्यास अथवा घटक पक्षांनी पाठिंबा काढून घेतल्यास सरकारचे बहुमत संपुष्टात येते.

ii. सरकार स्थापन करण्याची शक्यता नसेल तर अशा वेळेस मुदत पूर्ण होण्या आधीच निवडणूका घ्याव्या लागतात. त्या मध्यावधी निवडणूका म्हणून ओळखल्या जातात.

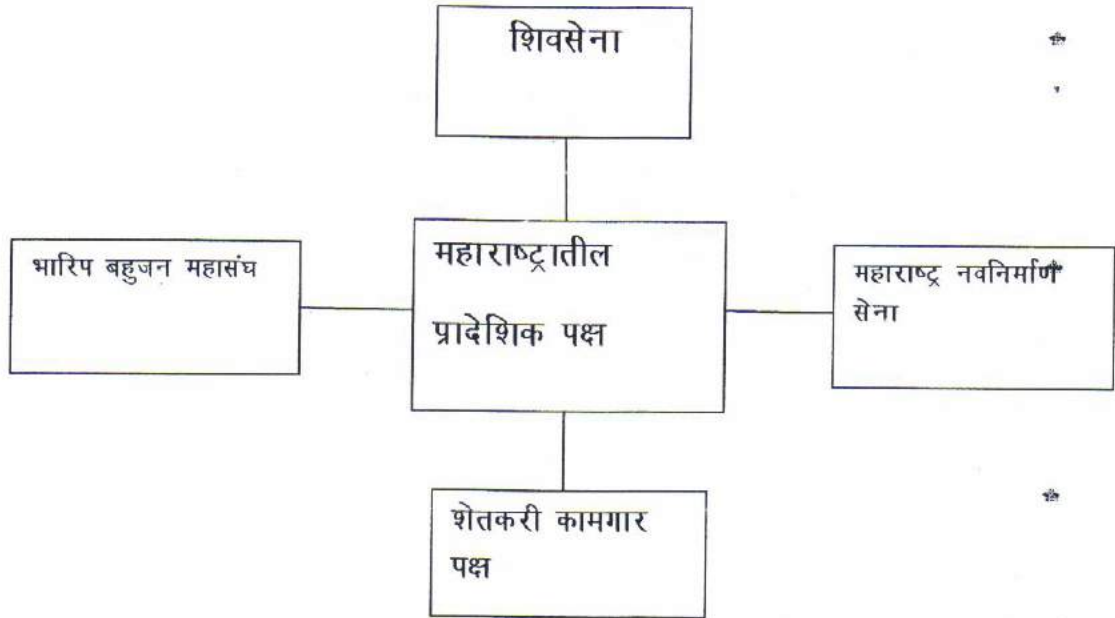
(दोन मुददे दोन गुण)

२) पर्यावरण चळवळ -

- i. भारतात पर्यावरणाती विविध विषयांना प्राधान्य देत अनेक चळवळी सक्रीय आहेत.
  - ii. जैवविविधतेचे संरक्षण, पाण्याच्या विविध स्रोतांचे जतन, जंगल आपरण, नद्यांचे प्रदूषण, हरितपट्ट्यांचे संरक्षण, रासायनिक द्रव्यांचा वापर व त्यांचे दुष्परिणाम इ. प्रश्न घेऊन पर्यावरण चळवळ संघर्ष करत आहेत.
- (दोन मुददे दोन गुण)

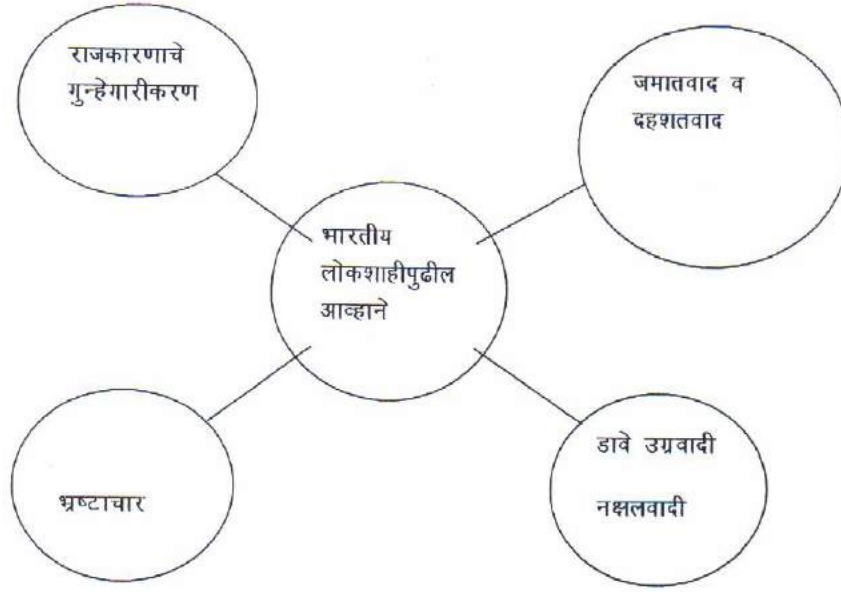
ब) दिलेल्या सुचनेनुसार कृती करा. (कोणतेही एक)

(गुण- २)

सूचना- महाराष्ट्रातील इतर प्रादेशिक पक्षांची नावे लिहिल्यास गुणदान करावे.

२)

प्र. ९. पुढील प्रश्नांची उत्तरे थोडक्यात उत्तरे लिहा. (कोणतेही एक)

२

१) पुढील निर्णय महत्वाची आहेत -

- वडिलांच्या व पतीच्या संपत्तीत महिलांना समान वाटा.
  - हुंडाप्रतिबंधक कायदा.
  - लैंगिक अत्याचारापासून संरक्षण देणारा कायदा.
  - घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा.
- (कोणतेही दोन मुद्दे प्रत्येकी एक गुण)

२) राजकीय पक्षांची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे-

- राजकीय पक्षांचा मुख्य हेतू निवडणूकांच्या माध्यमातून सत्ता मिळवणे हा असतो.
  - प्रत्येक राजकीय पक्ष काही धोरणांचा, विचारांचा पुरस्कार करतात.
  - विचारसरणी प्रत्यक्षात आणण्यासाठी राजकीय पक्षांचा कार्यक्रम निश्चित केलेला असतो.
  - निवडणूकीत बहुमत प्राप्त झाल्यास राजकीय पक्ष सत्ता स्थापन करतात.
  - राजकीय पक्ष शासन व जनता यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करतात.
- (कोणतेही दोन मुद्दे प्रत्येकी एक गुण)

Internal Evaluation Scheme

History and Political Science for Std IX & X 10 marks are allotted as Internal marks.

- 1) 5 marks are for one Assignment and
- 2) 5 marks are for Multiple Choice Questions (MCQ) Test
- 1) One Assignment is to be given for First Semester Examination. One Assignment is to be given for Second Semester Examination.

One Assignment for First Semester Examination will be on

History – Chapter 1 to 5 = 4 Questions

Political Science – 1 to 3 = 1 Question

One Assignment for Second Semester Exam will be on

History – Chapter 6 to 9 = 4 Question

Political Science Chapter – 4 to 5 = 1 Question

2) Multiple Choice Question (MCQ) Test will be comprised of 10

Questions (with four alternatives for each) on History 8 Questions, and 2 Questions on Political Science.

Note

* Assignment and Evaluated MCQ Test Paper are to be kept preserved in a special copy for Internal Evaluation.

* 10 marks given for Assignment to be converted into 5 marks

For Std IX Two Assignments of 5 Marks, each and One MCQ of 10 marks (to be converted into 5 marks) for First Semester = 10 Marks.

And the same pattern will be carried forward for Second Semester

10 marks given for MCQ Test to be converted into 5 marks
Thus, the total is 10 marks for Internal Evaluation.

Specimen Questions as Assignment :

- i. Answer in detail
- ii. Write a note
- iii. Explain the concept
- iv. Explain with reasons
- v. Project as given in the Text book

2) Specimen MCQ. Test :

Choose the correct alternative from the bracket.

Activity Sheet

History – Political Science

Max Marks : 40

Std : X

Time : 2 hours

Note : 1) All the activities/ questions are compulsory

- 2) Figures to the right indicate full marks.
- 3) Question Nos. 1 to 5 are based on History and Question Nos. 6 to 9 based on Political Science.
- 4) It is mandatory to write a complete statement as answer in Question No. 1 and Questions No.6 (A)
- 5) In Questions No. 2(A) and 8 (B) the appropriate answer is expected to be written by Pen only in the concept map/ diagram

1. (A) Choose the correct option from the given options and complete the statement : **3**

Three statements will be given

Each will have four options

- (B) Identify and write the wrong pair in the following sets **3**

Three sets of pair will be provided

Each set will have Four items

One of the Four will be wrong

2. (A) Complete the following concept maps/charts (Any Two) 4

Three activities – concept map/diagram etc. Will be given

- (B) Write short notes on (Any Two) 4

Three itmes / concepts will be given

3. Explain the following statements with reasons (Any two) : 4

Four statements will be given

4. Read the following extract and answer the question : 4

Three Questions will be given of which :

Que. No. 1 and 2 are simple Factual Type Questions Each carries One (1) mark.

Que. No 3 is of Complex Factual Question carrying Two (2) mark.

Note: In case, Que. No 3 is framed as Personal Response Type Question which will be based on the information given in the extract, the due credit should awarded to the answer.

5. Answer the following questions in detail : 6

(Any Two)

Four Questions will be given

6. Choose the correct option from the given options and complete the statements : 2

Two statements will be given

Each will have four options

7. State whether the following statements are True or False. Give reasons for your answer. (Any Two)

Three statements will be given

One mark for stating True or False and One mark for giving appropriate reasons.

8. (A) Explain the following Concept : (Any one) 2

Two concepts will be given

- (B) Complete the following activity : (Any one) 2

Two activity items will be given

9. Answer in brief : (Any one) 2

Two questions will be given